

دلایل کاهش تمایل به فرزندآوری در بین خانواده های ایرانی

سیده ام البنین جعفری پور^۱

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی دلایل کاهش تمایل به فرزندآوری در خانواده های ایرانی پرداخته است که به عنوان یک مسأله اجتماعی-جمعیتی با پیامدهای گسترده ای همچون پیری جمعیت، تهدید امنیت ملی و تضعیف بنیان خانواده همراه است. هدف اصلی این تحقیق که با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و استفاده از منابع کتابخانه ای گردآوری شده است، شناسایی عوامل کلیدی مؤثر بر کاهش باروری و ارائه راهکارهای علمی-اسلامی برای مقابله با این روند است. ضرورت این مطالعه ناشی از خطرات بحرانی کاهش نیروی جوان، افزایش آسیب های روانی، نظیر رشد طلاق و اضطراب والدین و تهدید پایداری ساختارهای اجتماعی-فرهنگی است. یافته ها نشان داد عوامل فرهنگی شامل، فردگرایی با محوریت منافع شخصی و مدرنیته با تأکید بر مصرف گرایی، عوامل روان شناختی مانند، فقر ذهنی و ادراک تحریف شده از هزینه های فرزندپروری و عوامل اقتصادی مانند، نااطمینانی شغلی و شکاف درآمدی مهم ترین دلایل کاهش باروری بودند. همچنین، تأثیر گفتمان های فمینیستی تحقیرکننده نقش مادری و نگرانی های تربیتی مانند ترس از بزهکاری اجتماعی فرزندان بر تصمیم گیری خانواده ها در فرزندآوری مشهود است.

کلیدواژه ها: جمعیت، فردگرایی، فمینیست، مدرنیته

^۱. سطح ۲ عمومی، شهرستان شادگان، مدرسه علمیه ریحانه النبی، heartyasın404@gmail.com

کاهش نرخ باروری به سطح بحرانی ۱,۶ فرزند (پایین‌تر از حد جایگزینی ۲,۱) یکی از چالش‌های حیاتی جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود که پیامدهای عمیق جمعیتی، اقتصادی و امنیتی را به همراه دارد. این پدیده که در ادبیات علمی از آن به «زیرباروری ساختاری» تعبیر می‌شود، حاصل تعامل پیچیده‌ای از عوامل فرهنگی، اقتصادی و روان‌شناختی است. انتخاب این موضوع به سه دلیل راهبردی صورت گرفته است: نخست، هشدارهای جمعیت‌شناسان درباره پیری فزاینده جمعیت تا سال ۱۴۳۰ و کاهش جمعیت فعال به ۶۰٪؛ دوم، تناقض آشکار بین آموزه‌های دینی تشویق‌کننده فرزندآوری و روندهای نزولی باروری؛ و سوم، شکاف پژوهشی در مطالعات پیشین که نتوانسته‌اند به تحلیل یکپارچه ابعاد این مسئله بپردازند. اهمیت مسئله نه تنها در ابعاد جمعیتی (افزایش نسبت سالمندی به ۳۰٪ تا ۱۴۲۰)، بلکه در تهدیدات امنیتی (کاهش نیروی انسانی دفاعی) و سلامت روانی خانواده‌ها (افزایش ۴۰٪ طلاق) در خانواده‌های بی‌فرزند مطابق یافته‌های پژوهشگران تبلور یافته است. اگرچه پیشینه پژوهش شامل مطالعات ارزشمندی چون تحلیل آقای جوکار از نقش مدرنیته، همچنین بررسی آقای سبحانی‌نیا درباره پیامدهای امنیتی، و تحقیقات آقای خالد و همکاران در زمینه فردگرایی است، اما وجه تمایز این مقاله در ترکیب کم‌سابقه سه عنصر کلیدی شامل، واکاوی پدیده «فقر ذهنی» به عنوان عامل تحریف هزینه‌های فرزندپروری، بازتعریف نقش مادری در تقابل با گفتمان‌های تحقیرآمیز و تلفیق راهکارهای علمی و اسلامی است. پژوهش پیش رو در پی پاسخ به این پرسش‌هاست که، ثمرات فرزندآوری در استحکام خانواده و سلامت والدین چیست؟ پیامدهای کنترل جمعیت در ابعاد سلامت جسمی-روانی و امنیت ملی کدامند؟ فردگرایی و مدرنیته چگونه به عنوان مکانیسم‌های فرهنگی کاهش باروری عمل می‌کنند؟ و راهکارهای علمی-اسلامی چه الگویی برای خروج از این بحران ارائه می‌دهند؟ هدف نهایی مقاله ارائه چارچوبی عمل‌گرایانه است که همزمان «بازسازی گفتمان دینی درباره فرزندآوری» و «رفع موانع عینی فرزندپروری» را در سیاست‌گذاری جمعیتی مدنظر قرار دهد.

۱- مفهوم شناسی واژه‌ها

۱-۱- فمینیست

از نظر لغت، فمینیسم^۱ واژه ای فرانسوی و از ریشه لاتینی (فمیند)^۲ است و با اندکی تغییر، در زبان‌های دیگر مثل انگلیسی و آلمانی هم به یک معنا به کار می‌رود. (فمینین)^۳ به معنای زن یا جنس مونث است. معانی عمومی و اصطلاحی شناخته شده فمینیسم به اندیشه و نهضتی گفته می‌شود، که مدافع برابری حقوق زنان با مردان در ساحت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی می‌باشد، که در فارسی ممکن است از این واژه به زن سالاری، زن گرایی و... تعبیر شود. البته با پیشرفت این اندیشه، از جمله نتایج به دست آمده، تحقق و تشکیل مجموعه های منظم و سازمان یافته ای برای فعالیت‌های زنان است که با عناوین مختلفی؛ مانند تشکل زنان، انجمن زنان، نهضت زنان و... بروز و ظهور می‌یابد.

۱-۲- فردگرایی

واژه (فردگرایی)^۴ از واژه لاتین (ایندیویدوس)^۵ به معنای غیرقابل تجزیه و غیرقابل تقسیم اقتباس شده و به مفهوم (فرد گرایی) و اصالت فرد به کار می‌رود. در این گرایش استقلال فرد نسبت به جمع، گروه و جامعه ترجیح داده می‌شود.^۶

باید توجه داشت که از لحاظ اصطلاحی قرائت های مختلفی از (فردگرایی) وجود دارد: از فردگرایی آلمانی و فرانسوی تا فردگرایی انگلیسی و آمریکایی، از فردگرایی انحصارگرا تا فردگرایی گسترش خواه تا فردگرایی ذره‌ای و ملکی. اما چیزی که حائز اهمیت است این است که در همه آنها فرد نقش محوری دارد. دانشمند معاصر، لیوکس^۷ حداقل یازده معنای ممکن برای فردگرایی تشخیص داده است؛ مانند احترام به ارزش انسانی، استقلال و آزادی عمل، حرمت امور شخصی، خودشکوفایی...^۸

۱. (Feminism)

۲.(Femind)

۳.(Feminine)

۴ (Individualism)

۵ (Individus)

۶. آراسته خو، فرهنگ اصطلاحات علمی - اجتماعی، ص ۲۱۹

۷ (Lukes، ۱۹۷۳)

۸. جهانیان، فردگرایی و نظام لیبرال - سرمایه داری، ص ۲۹

فردگرایی جنبه های گوناگون اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فلسفی و الهیاتی دارد. معنای جامع این واژه در فرهنگ اقتصادی نئوپالگریو چنین آمده است: «فردگرایی، آن نظریه اجتماعی یا ایدئولوژی اجتماعی است که ارزش اخلاقی بالاتری را به فرد در قبال اجتماع یا جامعه اختصاص میدهد و در نتیجه، فردگرایی، نظریه‌ای است که از آزاد گذاردن افراد حمایت می‌کند، به نحوی که به هر آنچه آن را به نفع شخصی خودشان می‌دانند عمل کنند»^۱ در فرهنگ علوم سیاسی، چنین تعریف شده است: «مفهوم آن، برتر پنداشتن فرد از جمع و قایل شدن اهمیت برای فرد در برابر جمع است. بنابر این نظریه اگر حقوق، نیازها و منافع فرد و آزادی‌های فردی در جامعه تأمین شود این امر خود به خود منتهی به تأمین منافع و مصالح اجتماعی می‌گردد. فلسفه فردگرایی، مالکیت خصوصی را شرط ضروری آزادی می‌داند و با دخالت دولت در امور اقتصادی و اجتماعی مخالف است و دخالت دولت را تنها در صورتی که به منظور تأمین آزادی عمل فرد انجام گیرد مجاز می‌شمارد.»^۲

۱-۳- مدرنیته

از نظر لغت، واژه «مدرن» از ریشه لاتین «مد»^۳ اقتباس شده و در ساختار اصلی و ریشه‌ای خود به معنی به روز «بودن»، «آنچه رایج است در تمایز از ادوار قبل»^۴، «کنونی»، «امروزی» و «جدید» است.

از لحاظ اصطلاحی، در قرن پانزدهم میلادی دوره رنسانس در برابر «وسطا» قرار داشت و با مفهوم «باستان» یکی بود. در مرحله بعد و در قرن‌های شانزدهم و هفدهم، از تعهد و التزام به باستانی گری منقطع شد و هر مفهومی نزدیک به ریشه لغوی اش (نوآوری و امروزی بودن) از آن مراد می‌گردد. مرحله بعد از دوره روشنگری قرن هیجدهم به بعد مفهوم نوآوری که با بهتر زیستن ملازم انگاشته می‌شد در آن تثبیت شد و با مفهوم «سنت» در تقابل قرار گرفت. مدرن در این کاربرد که امروزه نیز مصطلح است، همراه با نگاهی نو و جدید و دیگرگون به عالم و آدم است؛ نگاه و شناختی که برخاسته از زیستن در اکنون و گسستن از گذشته است.^۵

واژه مدرنیته در اصطلاح امروزی به تجربه زندگی اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، زیباشناختی و فکری گفته می‌شود، که متضمن عقلانیت اداری و اقتصادی و تمایز و تفکیک جهان اجتماعی است.^۶ این واژه را

۱. جهانیان، فردگرایی و نظام لیبرال - سرمایه داری، ص ۴۰

۲. آقا بخشی، افشاری راد، فرهنگ علوم سیاسی، ص ۳۱۱

۳. (Mode).

۴. رهنمایی، غرب شناسی، ص ۱۳۲

۵. بیات، فرهنگ واژه‌ها، ص ۵۰۷

۶. گبینز، سیاست پست مدرنیته، ص ۲۲

مجموعه اوصاف و خصایص تمدن جدیدی که در طی چند قرن اخیر در اروپا و آمریکای شمالی سر برآورد یا برای دوره تاریخی خاصی نیز به کار رود نیز معنا کرده‌اند. در این مفهوم مدرنیته نماینده دوره مدرن در تاریخ - در تقابل با دوره سنت است. بنابراین واژه مدرنیته که درباره زمان آغاز آن اختلاف نظر وجود دارد، هم به معنای سبک زندگی جدیدی است که متناسب با پیدایش جهان‌بینی جدید در غرب از قرن پانزدهم به بعد به وجود آمد و هم می‌توان آن را به همان دوره تاریخی خاص نسبت داد. مراد از مدرنیته در این مقاله، معنای اول است.

۲- ثمرات فرزندآوری

وجود فرزندان در خانواده تاثیرات قابل توجهی بر سلامت جسمی، روانی و کیفیت زندگی والدین دارد. خانواده‌های دارای فرزند، به ویژه در فرهنگ ایرانی، لذت بیشتری از زندگی می‌برند و فرزندآوری یکی از محورهای اصلی هویت و نقش‌های زن در جامعه تاریخی ایران بوده است. فرزندان نماد عزت، اعتبار و دوام زندگی خانوادگی به شمار می‌روند و نبود آنها می‌تواند به عنوان عاملی برای آسیب‌های روانی، اجتماعی و حتی طلاق تلقی شود. از منظر اسلام، فرهنگ ایرانی و تحقیقات علمی، فرزندآوری موجب افزایش شادی، استحکام روابط زناشویی، ارتقای سلامت والدین و رشد معنوی آنها می‌گردد. در ادامه، به چند نمونه از آثار مثبت فرزندآوری بر خانواده می‌پردازیم.

۲-۱- کسب کمال معنوی

خداوند متعال به وسیله فرزند صالح، بستر رشد و تکامل والدین را فراهم کرده، به طوری که هر تلاشی که آنان در راستای خوشنودی خدا برای تربیت و رشد تکامل فرزندان انجام دهند مستحق ثواب و پاداش بزرگ خواهند شد. فرزند صالح یکی از عواملی است که انسان را به خدا نزدیک میکند و با اعمال صالح خود باعث سعادت و کمال والدین می‌شود و زمانی که طلب رحمت برای والدین داشته باشد خداوند راه‌های رحمت الهی را به روی آنان می‌گشاید. پیامبر اکرم (صل الله علیه و آله) فرمودند: «میراث الهی بنده مؤمن، فرزند صالح و درستکاری است که برای او استغفار کند.»^۱ داشتن فرزند صالح حقیقتی است که گسترده آن به زمان و مکان خاصی محدود نمی‌شود و حتی آثار معنوی آن پس از مرگ والدین نیز وجود دارد. فردی که کار مفیدی انجام داده و

۱. «مِیرَاثُ اللَّهِ مِنْ عَبْدِهِ الْمُؤْمِنِ الْوَلَدُ الصَّالِحُ يَسْتَغْفِرُ لَهُ»، من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۳، ص ۴۸۱

بالا، افزایش هزینه‌های زندگی، عدم تناسب دستمزدها با تورم و شکاف طبقاتی روزافزون، به ویژه در دهک‌های میانی و پایین درآمدی، باعث کاهش رفاه اقتصادی خانواده‌ها و تضعیف انگیزه‌های فرزندآوری شده است. علاوه بر این، خانواده‌های ایرانی فرزندپروری را نیز به عنوان مسئله‌ای مهم و مکمل فرزندآوری مدنظر دارند، به طوری که نگرانی‌ها درباره کیفیت مراقبت و آموزش کودکان در کنار تعداد فرزندان، نقش کلیدی در تصمیم‌گیری برای فرزندآوری ایفا می‌کند. نااطمینانی شغلی به ویژه برای مادران، نابرابری‌های آموزشی، ضعف سیاست‌های حمایتی، افزایش نابرابری‌ها و نرخ بالای بیکاری جوانان و تحصیلکردگان از دیگر عواملی هستند که باعث کاهش انگیزه فرزندآوری شده و نگرانی والدین را نسبت به آینده فرزندان افزایش داده‌اند.

۵- راه کارهای افزایش جمعیت با رویکرد علمی و اسلامی

راه کارهای افزایش جمعیت را می‌توان به دو صورت تقسیم نمود. راهکارهای علمی و راهکارهای اسلامی. اینک به صورت خلاصه هریک از آن‌ها را ذکر می‌کنیم.

۱-۵ راه کارهای علمی

کاهش سن ازدواج، کاهش طلاق، ایجاد توازن بین تحصیل و اشتغال زنان و وظایف آنان در خانواده ترویج خانواده گسترده، کاهش نرخ شهری‌نشینی و ترویج مهاجرت معکوس، بزرگتر کردن منازل و کاهش آپارتمان‌نشینی، مرتفع ساختن مشکلات اقتصادی، از بین بردن فرزند سالاری عدم تحقیر کار خانگی و مادری تغییر در سبک زندگی، رشد آگاهی مردم از طریق رسانه‌های جمعی، ترویج فواید فرزند آوری در سلامت زنان، تبیین مضرات پیری جمعیت.^۱

۲-۵ راه کارهای اسلامی

اسلام علاوه بر پذیرش راه کارهای علمی راه کارهای دیگری را نیز پیشنهاد نمود است که به صورت خلاصه در زیر ارائه می‌شود ترغیب جوانان به ازدواج، تمهید ازدواج آسان، تشویق زوجین به فرزند آوری افزایش اولاد صالح و با ایمان؛ تروج مسئولیت‌پذیری برای تربیت فرزند، عدم ترس از مشکلات اقتصادی، اهمیت بقای نوع بشر، حفظ کثرت نسل مسلمانان، توجه به روایات موید فرزند آوری، توجه به سیره و دیدگاه‌های علمای اسلام، حفظ جوان بودن جمعیت جامعه، فراهم نمودن شرایط سلامت فرزندان، توجه به تربیت اولاد جه به معنویت، عدم توجه زنان مسلمانان به باورهای فمینیستی.

^۱ . خضرای، بررسی سیاست‌های عدم کاهش جمعیت از منظر علم و دین، ص ۳۹-۵۸

نتیجه گیری

نتایج حاصل از پژوهش های انجام شده در رابطه با دلایل کاهش تمایل به فرزندآوری در بین خانواده های ایرانی بدین شرح است که به رغم قوانین و سیاست های اتخاذ شده در حوزه جمعیت، سیاست های یادشده آنطور که باید نتوانسته است خانواده های ایرانی را به فرزندآوری ترغیب کند. ازجمله دلایل این موضوع را می توان نگاه مقطعی و تک بعدی به موضوع فرزندآوری در کشور دانست. این در حالی است که سیاست گذاری بیشتر به رویکرد فرزندآوری معطوف بوده و سیاست های تسهیل کننده فرزندپروری کمتر مورد توجه قرار گرفته است. همانطور که اشاره شد، خانواده تنها با سیاست های تشویقی فرزندآوری به این مهم اقدام نمی ورزند و با نگاهی جامع، موضوع فرزندپروری و کیفیت تربیت فرزند را در کنار فرزندآوری مهم می شمارند. در نتیجه کاهش تمایل به فرزندآوری در خانواده های ایرانی حاصل تعامل پیچیده ی عوامل فرهنگی، روان شناختی و اقتصادی است که مستلزم راهکارهای جامع علمی-اسلامی می باشد. این پژوهش نشان می دهد که فردگرایی (اولویت منافع شخصی بر جمعی) و مدرنیته (تمرکز بر رفاه مادی و مصرف گرایی) به عنوان عوامل فرهنگی اصلی، همراه با فقر ذهنی (ادراک تحریف شده از هزینه های فرزندپروری) و ترویج اندیشه های فمینیستی تحقیرکننده ی نقش مادری، سهم تعیین کننده ای در کاهش نرخ باروری دارند. از سوی دیگر، چالش های اقتصادی (نظیر نااطمینانی شغلی و شکاف درآمدی) و نگرانی های تربیتی (مانند ترس از بزهکاری اجتماعی) به تشدید این روند کمک کرده اند. راهبرونرفت از این بحران مستلزم تلفیق راهکارهای علمی مانند کاهش سن ازدواج، ایجاد توازن بین تحصیل و اشتغال زنان، توسعه ی مسکن خانوادگی و رفع موانع اقتصادی همراه با راهکارهای اسلامی نظیر ترغیب به فرزندآوری به مثابه ی (فخر مؤمن)، تأکید بر مسئولیت پذیری تربیتی، نقد گفتمان مصرف گرایی و بازتعریف نقش مادری به عنوان جایگاه والای الهی است. این رویکرد دوجبهی با اصلاح گفتمان اجتماعی و ارائه ی حمایت های عینی، زمینه ی بازگشت به الگوی خانوادگی پویا و جمعیت جوان را فراهم می کند.

فهرست منابع

- (۱) *قرآن کریم
- (۲) *صحیفه سجاده
- (۳) آراسته خو، محمد، فرهنگ اصطلاحات علمی - اجتماعی، انتشارات چاپخش، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۱
- (۴) آقابخشی، افشاری‌راد، علی، مینو، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: نشر چاپار، ۱۳۸۳
- (۵) آیت‌اللهی، زهرا، دانش خانواده و جمعیت، قم: نشر معارف، ۱۳۹۵
- (۶) ابن‌ابی‌جمهور، محمد. عوالی اللئالی، قم: دار سیدالشهدا، ۱۴۰۵ ق
- (۷) بیات، عبدالعلی، فرهنگ واژه‌ها، قم: مؤسسه اندیشه و فرهنگ دینی، ۱۳۸۱
- (۸) پناهی، علی احمد، نگاهی به فواید و آثار فرزندآوری و فرزندپروری در آموزه‌های دینی با رویکرد اخلاقی، فصلنامه علمی اخلاقی ۴، ش ۲۱ (۱۳۹۵)
- (۹) جوکار، محبوبه، مدرنیته، تغییر سبک زندگی و کاهش جمعیت ایران، پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده ۲، ش ۲ (۱۳۹۳)
- (۱۰) جهانیان، ناصر، فردگرایی و نظام لیبرال - سرمایه‌داری، کتاب نقد ۳ (۱۳۷۸)
- (۱۱) چراغی کوتیانی، اسماعیل، تغییرات ارزشی خانواده و نقش آن‌ها در کاهش باروری در خانواده ایرانی، معرفت فرهنگی اجتماعی ۱۲، ش ۲ (۱۴۰۰)
- (۱۲) حسینی طهرانی، سیدمحمدحسین، کاهش جمعیت: ضربه‌ای سهمگین بر پیکر مسلمین، تهران: مؤسسه ترجمه و نشر علوم اسلامی، ۱۳۴۵
- (۱۳) حق‌شناس، جلال (ویراستار)، آسیب‌شناسی خانواده، تهران: مرکز امور زنان و خانواده نهاد ریاست جمهوری، ۱۳۸۸
- (۱۴) خالد، محمدی، ریاحی، امیررستگار، میثم، محمدناصر، جهت‌گیری ارزشی زنان و کنترل باروری، فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان ۱۹، ش ۷۵ (۱۳۹۶)

- ۱۵) خضرائی، علی، بررسی سیاست‌های عدم کاهش جمعیت از منظر علم و دین، دانشکده علوم قرآنی آمل، ۱۳۹۳
- ۱۶) رحمتی، مرضیه، عوامل کاهش جمعیت و راهکارهای مقابله با آن، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۲
- ۱۷) رهنمایی، احمد، غرب‌شناسی، قم: مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۴
- ۱۸) سبحانی‌نیا، محمد، **تحدید خانواده: تهدید جامعه**، ره‌توشه راهیان نور ۱ (۱۳۹۱)
- ۱۹) سجادی، معصومه سادات، **تحلیلی بر موانع فرزندآوری در ایران از منظر اقتصاد جمعیت**، امنیت اقتصادی ۱۲، ش ۷ (۱۴۰۳)
- ۲۰) سرایی، حسن، **گذار جمعیتی دوم با نیم‌نگاهی به ایران**، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، ش ۶ (۱۳۸۷)
- ۲۱) سلیمانی، کیانی، عابدی، محمد، مهدی، ایمان، **بررسی آثار فقر ذهنی بر تلقی انسان از منافع و هزینه‌های باروری**، پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده ۱۶، ش ۷ (۱۳۹۸)
- ۲۲) سلیمانی، مریم، **مسئله فرزندآوری و افزایش جمعیت و تأثیر آن بر آینده کشور**، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹
- ۲۳) سوختانلو، رحمت‌آبادی، زهرا، اعظم، **تحدید نسل شیعه: تهدید جامعه ایران**، مبلغان ۲۲، ش ۱۸۹ (۱۳۹۲)
- ۲۴) سیدمیرزایی، سیدمحمد، **انتقال جمعیتی: علل و نتایج اقتصادی و اجتماعی آن**، نامه علوم اجتماعی ۲۱ (۱۳۷۷)
- ۲۵) شیخ صدوق، محمد بن علی، **من لا یحضره الفقیه**، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۷
- ۲۶) طباطبایی، سیدمحمدحسین، **المیزان فی تفسیر القرآن**، قم: جامعه‌المدرسین، بی‌تا
- ۲۷) عیوضی، غلامرضا، **سبک زندگی تلویزیونی و مصرف**، زنان و خانواده ۲۶ (۱۳۸۸)
- ۲۸) قدسی، بلالی، عیسی‌زاده، علی محمد، اسماعیل، سعید، **بازدارنده‌ها و تسهیل‌کننده‌های اقتصادی و اجتماعی طلاق**، مطالعات راهبردی زنان ۵۳ (۱۳۹۰)
- ۲۹) کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵
- ۳۰) کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، قم: دارالحديث، ۱۴۲۹ ق
- ۳۱) گاردنر، ویلیام، **جنگ علیه خانواده**، ترجمه معصومه محمدی، قم: دفتر مطالعات زنان، ۱۳۸۶

- (۳۲) گیبنز، جان، سیاست پست مدرنیته، ترجمه منصور انصاری، تهران: گام نو، ۱۳۸۱
- (۳۳) محمدی لائینی، افضل، غلامی، محمدباقر، محمدعلی، شیرزاد، کاهش جمعیت و تأثیر آن بر سلامت فرد و خانواده از دیدگاه اسلام، اسلام و سلامت ۲، ش ۲ (۱۳۹۳)
- (۳۴) محمدی، بهنام، فرزندآوری از دیدگاه قرآن و اهل بیت علیهم السلام، حقوق و مطالعات سیاسی ۴، ش ۲ (۱۴۰۱)
- (۳۵) ملکوتی نیا، علی، آسیب های اخلاقی کاهش جمعیت فرزندان، مبلغان ۱۸۱ (۱۳۹۳)
- (۳۶) ملکوتی نیا، علی، ثمرات پنجگانه فرزندآوری برای والدین، قم: معاونت تبلیغ حوزه های علمیه، ۱۳۹۳
- (۳۷) موسوی همدانی، سیدمحمدباقر، ترجمه تفسیر المیزان، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴
- (۳۸) نجفی اصل، زهره، عوامل غیراقتصادی عدم تمایل زنان به فرزندآوری، راهبرد اجتماعی فرهنگی ۱۱، ش ۴ (۱۴۰۱)
- (۳۹) نوری طبرسی، حسین، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آلالبیت، ۱۴۰۷ ق

- 40) [https://fa.wikifeqh.ir/%D9%81%D8%B1%D8%AF%DA%AF%D8%B1%D8%A7%DB%8C%DB%8C_\(%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85_%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D8%B3%DB%8C\)#foot-main1](https://fa.wikifeqh.ir/%D9%81%D8%B1%D8%AF%DA%AF%D8%B1%D8%A7%DB%8C%DB%8C_(%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85_%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D8%B3%DB%8C)#foot-main1)
- 41) <https://fa.wikifeqh.ir/%D9%81%D9%85%DB%8C%D9%86%DB%8C%D8%B3%D9%85>
- 42) <https://www.hawzahnews.com/news/448269/>
- 43) <https://hadith.net/post/69927/25>
- 44) <https://hadith.net/post/56039>